

2018-йил 25-август кўни театр ўзини таза бинасини ашлў салтанатини ўткерди. Бул кешде Ўзбекстан Республикаси Президенти аппарати, Ўзбекстан Республикаси Маденият министрлиги, Қарақалпақстан Республикаси Жоғарғи Кеңеси, Қарақалпақстан Республикаси Министрлер Кеңеси, Қарақалпақстан Республикаси Маденият министрлиги ҳам басқа да шўлкемлерден миьманлар салтанатли кешени алип бариьда белснди қатнастї ҳам театрға баһали савғаларин инам etti.

Һазирғи вақитта А.Шарипов театрға басшилїқ этип келмекте. О.Бектурғанов театрға бас режиссйорлїқ этип атїрған болса, режиссйорлар А.Қудайназаров ҳам О.Бектурғановлар репертуарларди байитатуғин ең јақси спектаклдерди сахналастїрїп келмекте. Театрдиң һазирғи дўретишхилик топарина устазлїқ этип киятурған Ўзбекстан Республикасында хїзмет кўсеткен артист Л.Халиқназарова, Қарақалпақстан Республикасында хїзмет кўсеткен артистлер А.Наврїзова, Ж.Абдимовлар, Қарақалпақстан јаслар сїйлиғиниң лауреати Р.Пиьазова, талантли актьор-актрисалардан: Р.Уразбаев, Қ.Кубесова, Ж.Абїллаев, М.Нуратдинов, Г.Юсупова, С.Арзїев, Ж.Абїллаев, М.Нуратдинов, Ж.Бердїбеков, Г.Јапарова, Г.Сейтимова, Д.Байназаровлар, јас талант ийелери, Ўзбекстан мамлекетлик кўркем ўнер ҳам маданият институти Нўкис филиали питкерип дўретишхилик јумсларин алип барїп атїрған актьорлар: Б.Јапаров, Р.Тлемисов, Р.Тўлегенов, Р.Келимбетов, Ш.Давлетмуратов, Л.Бегжанов, Р.Јаримбетов, актрисалар А.Ўтепбергенава, Г.Јайманова, солар менен бир қатарда кўп јиллардан берли театрдиң равајланїна салмақли ўлкесин қосїп киятурған хїзметкерлерден Қ.Јапаров, М.Кулдасова, Ж.Айтназарова, А.Байимбетова, Н.Досназаров, А.Тўремуратов, С.Атамуратова, З.Узақбергенава, С.Ансатбаев, Г.Пирниязоваларди атап ўтсек арзїydi.

2019-јилдиң 10-15-июн кўнлери Қарақалпақстан Республикасында биринши марте «Сени јїрлаймїз, заманлас!» Ўзбекстан театрлариниң V Республика кўрик фестивали кўтеринки рухта болїп ўtti. Фестивалға Қарақалпақ мамлекетлик јас тамашағойлер театри Б.Айтмураттиң «Моьнақта бaxиттиң таңларї atti» ҳам фестивалдан тїсарї Дзюндзи Киноситаниң «Тїрна пәрлери» спектаклери менен қатнастї. Фестивал јуьмағинда театр Б.Айтмураттиң «Моьнақта бaxиттиң таңларї atti» спектакли менен «Ең јақси драматурғи» номинацияси менен сїйлиқландї. Сондаь-ақ, театр директори Р.Айтмуратов ҳам де директор орынбасарї А.Сейтовқа фестивалдиң шўлкемлестирїшхилик јумсларинда белсндилїк кўсеткени ушин Ўзбекстан Республикаси

Маденият министрлиги ҳам Қарақалпақстан Республикаси Министрлер Кеңеси тारेпинен «Миннетдаршїлїқ хатї» берилди. Қарақалпақстан Республикаси Маденият министрлиги тारेпинен театрмїзға фестивалда белсндилїк кўсеткени ушин «Һўрмет јарлїғи» таспїрїлды ҳам театр режиссйори О.Бектурғанов «Јас режиссйор» номинацияси менен сїйлиқландї.

Қарақалпақ мамлекетлик Јас тамашағойлер театри бўгини кўнге шекем 170 тен артїқ спектаклдерди сахналастїрған болса, һазирғи кўнде театрда јергилїкли ҳам сїрт ел драматурглериниң классик шїғармалари сахналастїрїлмақта ҳам театр репертуари байїп бармақта.

Қарақалпақ драматурғиьасиниң payда болїна тїькар салған, албетте халїқ аьїзекли дўретпелери деп есаплаймїз. Folklorlїқ шїғармалардиң јарлїқ ўзгешеликлеринде халқимїздїң асїрлер бойї јасап келген ҳам турмисимїздағи salt-дастўр ўрп-адетлерин, миллий психологиясин савлеелендиретуғин шїғармалардиң баринде белгилї дарејде драманиң элементлерин кўриьге болadı [2:18].

Бунї ең аьїемги Европа адабиятинда бизиң ерамїзға шекемги V-VI асїрлерде Грециьадағи қудай Dionos шарапатина атқарїлған ойын-завїқ қосїқлари менен байланїстїрїлады. Sol вақиттағи қосїқларди атқарїьшї адамлар һар тўрли һайьанлар, қуслар ҳам қурт-қумрїсқалар кўринисинде кияинип, кўшелерде қосїқ айтїп, ойын атқарїп јўретуғин болған. Қарақалпақ драматурғиьасиниң даслепки элементлерин де усындаь этнографїьалїқ элементлер менен байланїслї екенлиги илимий-теорїьалїқ ҳам амелий јақтан сїпатланған.

XX асїрдиң 20-30- јилларинда театр маданиятиниң қалїпlesiьине ҳам онїң равајланїна аьїрїқша диққат аьїдарїлды. Һам 1970-80-јилларға келип ўзиниң шиїна јетти деп аьїтсақ мақсетке муьаьїп болadı.

Театр ҳам драматурғиьаниң миллий ўзлїкти аңлаьдағи аһмийети ҳам драмалїқ шїғармалардиң идеяси, оларда савлееленген образлардиң јас аьїладти тарбиялаьдағи аһмийетине байланїслї илимий јуьмақлардан јас тамашағойлер театринда болїп ўткен илимий-амелий семинарларда теорїьалїқ ҳам амелий дереклер театрдиң буннан билай да равајланїна ўзиниң тасирин тїьгизди.

Јуьмақлап аьїтқанда, Ғареьсизлик даьиринде ўзиниң савлесин кўрген, јас тамашағойлер театри ўз идеялїқ бағдарлари, кўтерген маселелери, јарлїқ ўзгешеликleri, образлари менен алдиңғи даьирлерден белгилї артїқмашхилик белгилери менен парїқ қїлады.

Адабиятлар

1. Ансатбаев Н. Театр ҳам актьор. -Ташкент: «Наврўз», 2020.
2. Казакбаев С. XX асїрдиң ақирї XXI асїрдиң басындағи Қарақалпақ балалар адабияты еволюцияси, јарлїқ ўзгешелиги ҳам poeti-каси. -Нўкис: «Билим», 2016.

РЕЗЬЮМЕ. Мақоллада юш томошабинлар театрининг ташкил етилши тарихи билан унинг бугунги кунгача тараққийот yo'ли илимий томондан тahlil қилинған.

РЕЗЬЮМЕ. В статье представлена история возникновения и развития театра юного зрителя до сегодняшнего времени с точки зрения науки.

SUMMARY. In the article was analyzed scientifically the history and establishment of the Theater of Young Audiences and the direction of its development until today.

БЕСИК ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ХӘМ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

С.Ж.Баўатдинова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: анъанавий халқ кўшиклари, бесик, анъана, импровизация услуги, мотив, сюжет, фольклор, этнография.

Ключевые слова: традиционные народные песни, колыбельная, традиция, стиль импровизации, мотив, сюжет, фольклор, этнография.

Key words: traditional folk songs, lullaby, tradition, improvisation style, motif, plot, folklore, ethnography.

Салт дәстүр жырына кириўши бесик жыры да өз алдына жанр сыпатында жасап киятырған халық қосықлары ишиндеги белгилї дарежеде орны бар қосықлар. Бесик жырларының белгилї бир пўткил халықлық сыпат алған нама ырғағының өзи оның жанрлық өзгешеликлеринен дерек береди. Бесик жырларында лирикалық элементлер қосық текстиндеги сөзлерге салыстырғанда кем роль ойнамайды. Олар халықлық қосықларда эмоционаллық тәсирди

күшейтїудїң бирден-бир қуралы болып хызмет етеди. Егер бесик жырларының текстине ой-пикирди, тилек-арманларды билдириў жүкленген болса, ал музыка арқалы наманың ырғағы, оның хәрекети болып этнография менен тамырласып кетеди. Бесик жырларында музыка, текст пенен тығыз байланыста болып жанрда бир-бири менен үйлесип пўтин бир бирликти қурайды. Солай этип, бесик жырларында музыка (нама ырғағы) оның жанрлық спецификасын

белгилеуші тийкарғы сыпат бола алады. Және бир айрықша атап өтетуғын нәрсе халықлық қосықларда музыка хам текст бирлиги тек ғана айырым алынған дөретпелерде емес, сондай-ақ эмоционаллық мазмун жағынан белгилі бир типтегі қосықлар топары ямаса циклдерге де тән болады. Бул характерли белги оларды жанрларға бөлиуде ең зәрүрли белгилердин бири болып есапланады.

Бесик жырлары хазирги күнде де халық ишинде жанлы жасап киятырған жанр. Себеби, хәр бир шаңарақта нәресте дүньяға келиуден оны жубатыуда, уйыклатиуда тәбийғий түрде ана пүткил барлығы менен, терең меҳирге толы сезимлери менен оны аймалайды, өмириниң жалғасы көрип, келешегине исеним менен қарайды. Бесик жырларының тили белгилі нама ырғағына сай әпиұайы хәм сезимге қонымлы формада дүзилген. Бул айрықшалық белги өз гезегинде дөретпениң композициясыныңда қолайлы, ықшам формада дүзилиўин талап етип келген хәм оның турақлы дәстүрий формасын қәлиплестирген. Бул форма узақ дәўирлер даўамында сақланып қалған. Хазирги күнде жазба түрде дөретилген бесик жырларында да аўызеки түринде де усы дәстүрий жол даўам етип киятыр.

Бесик жырларының басым бөлеги тийкарынан 4 қатарлы қосық қатарларынан ибарат болып, бул 4-5 куплеттен аспайды. Жәмийеттиң, турмыстың өзгериўине байланыслы дөретпениң мазмунының айырым детальлары өзгериске ушырап барады. Бесик жырларының композициясын шәртли түрде үш бөлимге бөлиўге болады. Хәр бир куплет а,а,а,а уйкасына қурылады хәм турақлы түрде даўыслы сеске қурылған буўын менен жуўмақланады. Хәр бир қатардан бирдей даўыслы буўынға тамамланыўы дөретпеді өзине тән айрықша нама ырғағына пайда етеди. Мысалы:

Айнаныўын аппағым-ай,
Қызлар кийген қалпағым –ай,
Қатарыңнан кем болмай-ай,
Ашылғай балам бахытын-ай.
Айналайын қулыным-ай,
Қызлар қойған тулымың-ай,
Ақ тамағы бүлкілдеп-ай,
Сайраған бағда бүлбилим-ай.

Айнанайын қозышам-ай,
Нурлы жүзли қундызым-ай,
Қараңғы түнде жарқырап-ай,
Жақты берер жулдызым-ай. [1:253]

Мысалларда келтирилген қарақалпақ халқының өткен дәўирлер хәм хазирги дәўир ушын да типик болған бесик жыры берилген. Дөретпениң биринши қатары кирис формасында берилип, екнши қатары жәрдемши компонент сыпатында улыўма куплетке уйкасылықты тәмийинлеўи болып хызмет етеди. Үшинши тийкарғы мотивти соңғы қатарлар атқарады. Бул соңғы қатарлар дөретпениң тийкарғы идеясы. Бесик жырын атқарыўшының бесик яки өткөншектеги бөбекке болған меҳир - мухаббатлы, нәзик сезимли, жақсы тилеклерди ардақлап жүзеге шығарыўы менен байланыслы.

Гейде бесик жырларында тийкарғы мазмун куплетлерде бирдей уйкасқа түскен қатарларда «қундыз шам», «жұлдыз шам», «бүлбил шам» сыяқлы метафоралық мәни бериўи образлы сөзлер бериледи.

Бесик жырларының атқаратуғын хызмети идеялық мазмун, пүткил әлем халықларында бирдей мақсетлерге бағдарланған болып, шаңарақта жаңа туўылған нәрестени әлпешлеп бағыў, руўхиятына меҳирли сөзлер менен жағымлы ҳаўазда дәсlepки қарым-катнас хәм тәрбия бериў болып табылады. Дүньяға келген нәресте психологлардың мағлыўматы бойынша үш күнде-ақ анасын таний баслайды. Бесик

жырлары арқалы олардың ҳаўазларында танып, бала тынышланады. Жас нәрестени дерлик үйинде бөбегі бар барлық шаңарақ ағзалары жубатып, 2-4 қатар бесик жырын айта алады. Себеби, хәр күни ананың, кемпир апасының, атасының айтқанларын шаңарақтағы үлкенлеў балаларда еситип, есте сақлап, еликлеў арқалы атқарады.

Түркий халықларда, соның ишинде қарақалпақ халкында жалпы көп балалы шаңарақта ересек балалардың кишкене үкелерине қараўы, бағып-қағыўы халық турмысындағы дәстүрли қубылыс.

Бесик жырларына қарақалпақ халық аўызеки көркем дөретиўшилигиниң бир жанры сыпатында биринши рет дыққат аўдарған Н.А.Баскаков болды [3], буннан соң қарақалпақ фольклорын классификациялаған Н.Дәўқараев [4]. Ол қарақалпақ халық дөретиўшилигин еки түрге: 1) Эпикалық хәм 2) Лирикалық түрлерге ажыратады. Лирикаға, әдетте, қосықларды киргизеди. Қосықларды жанрларға бөлгенде балалар қосықлары менен бесик жырларын салт-дәстүр жырларының ишинде қарайды. Бирақ, бесик жыры хәм балалар қосықларының да өзине тән нама ырғағы, айтылыўы, атқарылыўы өзгешеликleri бар деп атап көрсетеди. Н.Дәўқараевтың мийнетиндеги бул көз-қарасларды анализлеп қарағанымызда, халық аўызеки көркем дөретпелериндеги балаларға арналған қосықлар хәм бесик жырлары кең халық массасына тарап, сиңисип, хәр бир шаңарақта атқарылып келген. Жәмийеттиң раўажланыўы тәсиринде бесик жыры өз алдына жанр сыпатында анық белгилери менен өзгешеленип раўажланып барады. Ал, балалар қосықларының да өткен дәўирлерге тән болған жасаў орталығы бесик жырларындай шаңарақ еди. Бесик баласы улғайып, еси енип, сөздиң мазмунын түсинип баслағаннан баслап шаңарақта үлкен итибар менен тәрбия берилип, балаларға хәркетли ойынлар менен атқарылатуғын қосықларды дөретип, үйретип, ойнатып отырған. 3-4 жасар балаларда хәркетли ойынға деген қуштарлық басым болып келеди. Ата-бабаларымыз бесик жырының даўамлы жалғасы ретинде шаңарағында балаларды көркем сөзлер арқалы – қосықлар менен хәркетли ойынларды үйретип комплексли тәрбиялап барған. Н.Дәўқараевтың мийнетиндеги көз-қараслар өткен XIX әсир басларына шекемги қарақалпақ халкының социаллық жағдайларына байланыслы жүзеге шыққан пикирleri деп есаплаўға болады. Ал, хазирги дәўир балалар қосықлары дәстүрли усыллардан пайдаланған ҳалда яки пайдаланбай-ақ жаңа форма хәм жәмийеттиң раўажланыўы тийкарында кең түрде раўажланып, бесик жырларынан пүткиллей өзгеше форма хәм мазмунда өз алдына жанр сыпатында жасайды.

Фольклор хәм этнографияның өз ара тығыз байланысларынан келип шыққан дәстүрге байланыслы «дәстүр» термини шәртли түрде қолланылады. Басқа да халықлар әдебиятында мәселен, А.Н.Мартинова [5], О.Сафаров [6], Р.Яғафаров [7], К.Матыжанов [8] усындай пикирлер дөгерегинде бесик жырларын сөз етип, оның турмыс-салтқа байланыслы, бала күтимине арналған, халық жырына айланған халық қосықларының бир жанры екенлигин дәлиллейди. Бесик жырын хәр бир ана өз перзентине арнап айтады. Бесик жырлары бала руўхиятына күшли тәсир етиўи арқалы оның жетик инсан болып қәлиплесиўинде үлкен роль ойнайды. Бесик жырлары халық педагогикасының ең тунғыш әпиұайы хәм күдиретли тәсир күшине ийе миллий тәрбия қуралларынан есапланады. Бесик жырлары мазмунында халықлық дәстүрлер мәдениаты, әйемги дәўирлерден берли киятырған диний исенимлер хәм адамзаттың дүнья таныўдағы философиялық көзқарасларына шекем жәмленген.

Дүнья халықларында бесик жырлары ҳәр түрли атама менен аталады, бирак оның атқаратуғын хызмети бирдей. Хәттеки, поэтикалық қурылысы, өзине тән нама ырғағы жағынан үнлесип келеди. Бесик тербелисине ыңғайласқан саз, хаўаз, ырғақ баланы тынышландыра отырып, оның жан дүньясы менен санасына халықлық тәрбияның туңғыш бөлегин береді. Бесик жырларын үйінде бөбегі бар шаңарақ ағзаларының барлығы да атқара беретугынын биз жоқарыда айтып өткен едик. Бирак анасы айтқан бесик жырына ҳеш бири тең келмейди. Ана тәбийғый түрде баланы дәретиўши, дүньяға келтириўши хәм оны асырап абайлаўшы қорғаны. Аш болса емизеди, жыласа жубатып, бесик тербетеди. Бесик жыры арқалы куўанышын, сүйинишин, өтмишин, келешегин бәрін жыр етип хәйийўлейди.

Қарақалпақ халқында бесик күтимине байланыслы аналардың баласын көзге көринбейтуғын бөлелерден қорғаў хәм сақлық ушын ислейтуғын салт-дәстүрге айланған ырымлары бар. Баласын бесигине бөлеп жатқарыў ушын таярлап хәм жубатып атырып:

Мойнымдағы тумарым,
Тарқамайды қумарым,
Аллам берген алсын деп,
Ақ бесикке салсын деп.
Мойнымдағы маржаным,
Келешегим парлағым,
Ақ бесикте жатағой,
Татлы уйқы татағой. [9:253]

-деп хәйийўлейди. Баланы бесикке бөлеп болып, ески ырымларға да исеним менен қарап, қәўип-қәтерден қорғаў ушын:

Балам жатсын бесикте,
Бәлеси қалсын есикте. [9:253]

-деп түрли бәле қәтерден асыраў ушын бул қатарларды да хәйийў жыры сыпатында айтады. Баласы тыныш шоршынбай уйықлаўы ушын дастығының астына нан, дуз, пышақ қояды. «Тумар» - диний инанымларға байланыслы нәрестени (хәттеки, үлкен адамларда көринбейтуғын жерине, биреўлер көрсетип-ақ тағып жүреді) бәле қәтерден асыраўшы қарамағаш сөзлер жазылған (ислам дининде араб графикасындағы жазықтар менен жазылады) қағаз болып, оны үш мүйешли етип бүклеп хасыл таўарлар менен қаплап илдирип қойылады. Бул қәрекетлер де ананың перзентин қәўип-қәтерсиз өсиўи ушын ислеген диний исенимлері екенлиги көринип тур. Инсанға берілген имканият, ишки сезим-туйғыларын, қәрекетлерин тили, зибаны арқалы жүзеге шығарып сүйинеди, күйинеди, қанаатланыўшылық билдире алады. Мине, бесик жырындағы ана меҳриниң, қәрекетлериниң сөз бенен баянланыўы, қорғаўы:

Балам мениң уйықласын,
Периштелер қорғасын,
Пышақ кессин жаманды,
Нан, дуз урсын шайтанды. [9]

-деп диний исенимлер менен периштелерди шақырады. Пышақтан бәле-қәделер қорқып кетсин, нан, дуз – қарамағаш болып шайтанды сескендириў ушын куда жолына атап қояды. Ана мухаббаты перзент ушын шексиз, бесик жырлары ананың мухаббатынан усылайынша дәретилип бара береді.

Бесик жырларында айға, күнге, жулдызға, кундызға, гүлге, бүлбилге, тайыншаққа, қозышаққа, қулыншаққа уқсатып теңеў арқалы ардақлайды. Оларды дизбеклеп уйқасқа түсиреди. Таяр бурыннан қәлиплескен мотивтен пайдалана отырып, ырғағына салып, намасына қосып дәретиўшилиқ пенен атқарады. Себеби, бесик жыры тәбийғый түрде ананың меҳри менен қарысып жүзеге шығады. Мысалы:

Хәйийў, хәйийў аппағым,
Гүл ишинде жапырағым,
Қозым мениң гүл болғай,

Жыйнағаным той болғай.

Мениң балам тайыншақ,
Жан куйрығы бир қушақ,
Тербенбестің бойында,
Шаўып жүрген қулыншақ. [1:253]

«Сөз», «саз», «қәрекет»лердің биргеликте жәмлесип көркем дәретпениң атқарылыўына, жүзеге шығыўына қатнасы этнофольклорлық өзгешеликке ийе болып, фольклорлық дәретпениң ең тийкарғы белгилериниң бири.

Бесик жырлары арқалы биз халық турмысының түр-ли көринислерин көриўимизге болады. Өзбек, қазақ, әзербайжан, тәжик халықларының бесик жырлары тематикасына нәзер салып қарасак: «Аналар сырын шерткен бесик жырлары» [10] деген тематикадағы бесик жырларын көриўимизге болады. «Текст үлгиси: «Аллолай отошди» - (Жүректен шыққан оттай хәйийў) - мәнисин береді.)

Жүрегим оттай жанады,
Өткен күнлерден хабарын бермеді.
Мен оннан қант сорандым,
Ол әтөшкүр менен урды,
Мен жылап далаға қаштым,
Ойнап отырып уйықлап қалдым,
Түрк әмеки келип әкетти мени,
Перзент етип өсирди мени,
Турмыс курып Хиндстандаман,
Махпарам бесикте,
Айпарам тербетеди. [10.]

-деген қатарларда тәжик халық хәйийўиндеги бир ананың басынан кеширген балалықтағы қыйыншылықларын еслеп хәйийў айтып отырғанын көремиз. Жас ананың балалықтағы жетимлик тәғдири ядында мөрленип қалған. Өз балаларының ана баўырында жетимлик көрмей өсиўин әрманлап, бесикти тербетеди. Бул ертеқ сюжетли бесик жырында ана болып айтқан жетим қыздың өтмиши өгей анасының зулымлығы себепли қызы бийдәрек жоғалып кеткеннен соң әкеси оны излеп дийўана (дәрўиш) болып дүнья гезип кетеди. Өгей ананы куўып жибереди. Арадан сонша жыллар өтип, бир есиктиң алдына келип суў сорамақшы болып турғанында жас ананың бесик жырын еситип қалады. Бул бахытлы жас ана өз қызы екенлигин сезеди, биледи. Аналар сырын шерткен бесик жырларының сюжети аналар өмирин, сырын сөз етиўши терең мазмунға ийе. Ана ишки дүньясын, сезимлерин қосыққа айландырып бесик жырлары тематикасын пайда етеди.

Миллий руўхты бөбеклик дәўиринен баслап-ақ бойына сиңдиретуғын халықлық тәрбияның тәсири айрықша екенлигин бесик жырлары арқалы көремиз. Бесик жырын тыңлап жатырған бөбек тыныш, шийрин уйқыға кетеди. Бала тоқ, тыныш, меҳирли орталық пенен тәмийинленгеннен соң оның раўажланыўына да жүдә жақсы тәсири тийеди. Бесик жырын тыңлап өскен баланың есте сақлаў қәбилети де жақсы раўажланады, меҳир алған оның руўхыята да бай, меҳирли инсан болып қәлиплесиўин тәмийинлейди.

Бесик жырларында ул хәм қыз балаларға арнаўлы түрде өзгешеликлерге ийе теңеўлер менен айтылатуғынын көриўимизге болады. Мәселен, қыз балаларға айым, жулдызым, кундызым теңеўлері көбірек қолланылса, ул балаларға қозышақ, қулыншақ, тайыншақ сыяқлы теңеўлер көбірек қолланылады:

1)Қулыншағым қайда екен,

Қызлар менен тойда екен.

-деп ул балаларға қарата айтылса, қыз балаларға қарата:

2) Қызым мениң қандай,

Аспандағы айдай [1.]

-теңеўлері менен хәйийўлейди.

Улыўма алғанда, бесик жырлары хәзирги дәўир халық аўызеки көркем әдебиятында, халық дәретиўшили-

гинде жанлы жасап киятырған өз алдына традициясы, атқарылыу жолы, тәбийғый нама ырғағы, басқа жанр-

ларға уксамайтуғын жасау орны бар салт-дәстүр жырларынын бирине киреди.

Әдебиетлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980.
2. Дәуқарасев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1961.
3. Мартынова А.Н. Опыт классификаций русских колыбельных песен. //Советская этнография. 1974, №4.
4. Сафаров О. Болаларни эркаловчи ўзбек халқ кўшиқлари. –Тошкент: «Фан», 1983.
5. Матжанов К. Бесик жырлары. // Фольклор шындығы. -Алма ата: 1992.

РЕЗЮМЕ. Алла куйларни ижро этишнинг ғоявий мазмуни бутун дунё халқларида бир хил мақсадларға йўналтирилган бўлиб, у оилада янги туғилган чақалокқа ғамхўрлик қилиш, кўнгилга ёқимли сўзлар билан ёқимли муҳитда яхши мулоқот ва тарбия беришдир. Бешик кўшиги (алла) ўзига хос жанр сифатида яратилган халқ кўшиқларида маълум ўрин тутди.

РЕЗЮМЕ. Мировоззренческое содержание исполнения колыбельных песен ориентировано на одни и те же цели у народов всего мира, это забота о новорожденном ребенке в семье, дарение хорошего общения и воспитание в приятной обстановке добрыми словами для души. Песня «Бесик» занимает определенное место в народных песнях, созданных как самостоятельный жанр.

SUMMARY. The ideological content of performing lullabies is oriented towards the same goals in the nations of the whole world, it is caring for the newborn baby in the family, giving good communication and upbringing in a pleasant environment with kind words for the soul. The Besik song has a certain place in the folk songs created as a genre in itself.

«МУҢЛЫҚ ЗАРЛЫҚ» ДӘСТАНЫНДАҒЫ СЮЖЕТ ХӘМ МОТИВЛЕР УҚСАСЛЫҒЫ

Г.Базарбаева – ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, образ, типология, адабий алоқа, сюжет, мотив, қаҳромонлик жир, версия, вариант.

Ключевые слова: эпос, образ, типология, литературное повествование, сюжет, мотив, богатырское пение, версия, вариант.

Key words: epic, image, typology, literary narrative, plot, motif, heroic song, version, variant.

Түркий халықлардың ауыз әдебияты бир-бирине соншелли жақын, уқсас болыуы, айырым уақытларда бирнеше елге ортақ шығармалардың ушырасыуы – бул халықлардың арғы тарихый тегиниң бирлигинде көзге тасланады [1]. Соның менен бирге хәр бир халықтың батырлық жырына тән өз формасы, бояуы бар. Атап айтқанда, хәр бир жырдың бирнеше нұсқалары ушырасады. Батырлық жыр–халықтың өткен өмириниң жанлы көриниси. Оның күши–халық мәпин қорғайтуғын жәмийеттин алға басыуына керекли қәсийетлери инсан санасына, жүрегине синдире билиўинде. Сонлықтан да батырлар жырының жәмийетлик хәм тәлим-тәрбиялықәхмийети оғада айрықша.

Қарақалпақ хәм қазақ фольклоры қаҳарманлық дәстанларға жүдә бай. Сол дәстанлардың бири бул – «Муңлық Зарлық»дәстаны. Дәстан өзиниң тарихыйлығы менен мазмунының тереңлиги, сюжетиниң көркемдиллиги хәмде образлардың тартымлылығы менен басқа дәстанлар арасында өзиниң айрықша орнына ийе. «Муңлық Зарлық» дәстаны түркий халықлардың ишинде, әсиресе, қарақалпақлар менен қазақлардың тарихый тәғдиринде тонның ишки бауындай байланыслары көп. Бул дәстан қарақалпақ хәм қазақ халқының, сондай–ақ көплеген түркий халықлардың ишиндеги кең танымалы хәм де сүйкимли эпикалық шығармаларының бири болып есапланады. Дәстан бизге көплеген әсирлерден бери келип жеткен хәм оның хәр түрли вариантлары бар.

Қарақалпақ хәм қазақ халқындағы «Муңлық Зарлық» дәстанларын салыстыра қарайтуғын болсақ, бул еки халықтың қан жағынан тууысқандығы, қоңсылас отырғандығы ғана емес, миллий мақсет-муратларының ортақ болыуына да байланыссы да руўхый жақынлық сезиледи. Усыған муўапық, әсирлер бойы олардың мәдениетиндегі айрықша орынды ийелеген фольклорында да ортақ типологиялық көринислер жеткиликлі. Әсиресе, қарақалпақ, қазақ фольклорында ортақ сюжетлер, мотивлер көплек ушырасады. Еки халықтың дәстанларын салыстырып үйренгенимизде, қарақалпақ хәм қазақ халықларының арасында онша айырмашылықлар сезилмейди. Себеби, еки халықтың тарихый келип шығыуы бир болып есапланады. Соның менен бирге қарақалпақ халқының Кәрим жырау Нағымов жазған «Муңлық Зарлық» дәстанының вариантын, қазақ халқының «Ғашық-наме» китабындағы Жүсіпбек қожаның жазған «Муңлық Зарлық» дәстанын салыстырып үйренгенимизде, Кәрим жырау Нағымов жазған вариантында Ноғай елин

басқарған Санжарханның қырық хаялы бар екенлиги айтылады. Санжархан сол хаялларына маған бир перзент сүйдирмедилер деп қырық хаялына азап бергенлиги, перзент көреалмай халқына зулымлық жасағандығы сүүретленеди. Ноғай халқында кимде қызы болса соған үйленип перзентли болайын деген ой келип, халқында кимде қыз болса соның барлығын кеңесшилериңе жыйнатып, халыққа өз ойын билдиреди. Санжарханның бул гәпин еситкен қызы бар адамлар ханның бул исине наразы болып жылайды. Хан халқының алдына келип қызы барлардан уялмастан биримлеп қызын сорайды.

Санжархан кимде-ким маған қызын берсе, ол қызы маған бир ул менен, бир қызды дүньяға келтирип берсин, деп өзиниң усынысын билдиреди. Мысалы:

Қырық хаялды талақ қып,
Сүйикли яр қылар-ем,
Не айтса да турар-ем
Хызметинде болар-ем,
Ықласын берген нашарға,
Ықыласымды берер-ем,
Сол қыз бенен қосылып,
Шалқайып дәуран сүрер-ем,
Өгер болса сол қыздың,
Атасы, я ағасы,
Мингизип алтын тағыма,
Есепсиз жатқан елимниң,
Бийлигин соған берер-ем. [2]

Ханның гәпин халқы еситседе, бас көтерип қызын беретуғын адам табылмайды хәм хан өз елине деген зулымлығын,жауызлығын усы жерде көрсетеди.

Ал, қазақ халқының «Муңлық Зарлық» дәстанындаболса, Шаншар ханның алпыс хаялы болғандығы айтылады. Бул хаялларының хеш биринен перзент көрмегенлиги ушын ол ел гезипкетеди. Мысалы:

Таяқ алып қолына,
Тау-тастан жаяу асады,
Мазарларды аралап,
Қаңғырып кетти жәхәнге,
Тәрик қылып дүньяны,
Шыбын жанды қыйнады,
Бир перзенттиң дәртинен,
Көзиниң жасын тыймайды,
Бир жерлерге келгенде,
Шаршап барып жығылды,
Жылап жатқан жеринде,
Тилегин қудай береді.